

HOOFSTUK 7

DIE EINDE

Op 31 Mei 1902 het vrede uiteindelik aangebreek. Alhoewel vele kampinwoners deur die oorlog verarm is, moes die vooruitsigte om na 'n verblyf van verskeie maande huis toe te kon terugkeer, verkieslik bo die eentonige daaglikse bestaan in die konsentrasiekamp gewees het. Ander se vooruitsigte was allesbehalwe rooskleurig. Vooroorlogse bywoners op vooruitstrewende boere se plase kon nie daarheen terugkeer nie. Verarming het sy tol ook onder hierdie boere geëis en hulle kon nie die bywoners huisves of hulle dienste bekostig nie. Selfs van die dorpenaars wat in hierdie tydperk in die kamp gehuisves was, het die toekoms met groot kommer tegemoet gegaan. Verarm, werkloos en as onopgeleide werkers het hulle die kamp verlaat met geen vooruitsigte op enige verdienste nie.

Die Britse bewindhebbers het voor 'n magdom probleme te staan gekom waarvoor daar vinnig oplossings gevind moes word. Al die kampinwoners en die teruggekeerde burgers moes hervestig word in 'n gebied wat deur die oorlog in 'n wildernis omskep is. Soos reeds vermeld, het Heidelbergdorp en sy onmiddellike omgewing hierdie verwoesting grootliks vrygespring, maar in die distrik het die Britse troepe 'n spoor van ongekende vernieling agtergelaat. Min plase het hierdie verwoesting vrygespring. Murasies van verwoeste plaashuise was tekenend van die Transvaalse en Vrystaatse landskap. Karkasse van veestapels wat die Britse troepe uitgeroei het, was geen vreemde verskynsel op die verwoeste plase nie. Hierdie optrede van die Britse troepe het talle Boeregesinne verarm gelaat. Die Britse regering het hom moreel verplig gevoel om na afloop van die oorlog 'n helpende hand na die verslane Boere uit te steek deur hulle ekonomies weer op te hef.

Aan die begin van 1902 het Milner reeds 'n hervestigingsprogram van stapel gestuur. Inligting oor alle krygsgevangenes en kampbewoners is versamel. 'n

Register oor elkeen se distrik en die aard, waarde en toestand van sy eiendom, hulp wat hy wou ontvang, sy familie en sy gesindheid teenoor die Britse owerhede is saamgestel. Die algemene behoeftes van die distrikte ten opsigte van voorrade, implemente en boumateriaal, asook beskikbare bronne, is oorweeg en ondersoek. Teen April was alles gereed om die hervestiging op 'n vinnige maar ordelike wyse in die komende winter deur te voer. Met die aanbreek van die lente moes 'n aansienlike hoeveelheid mense reeds op plase gevestig wees. Terselfdertyd het die vooruitsigte vir die vermindering van die Boere se weerstand tot 'n klein beperkte gebied bestaan, indien dit nie reeds heeltemal onderdruk is nie.¹

Artikel 10 van die vredesverdrag het die aanstelling van plaaslike kommissies in elke distrik, onder voorsitterskap van 'n magistraat of "anderen ambtenaar", in die vooruitsig gestel om met die hervestiging van die kampbevolking en teruggekeerde krygsgevangenes asook die voorsiening van lewensmiddele aan diegene, "die wegens oorlogsverliezen niet in staat zijn zichzelf te voorzien van voedsel...", behulpsaam te wees. Hiervoor het die Britse regering 'n fonds van £3 000 000 beskikbaar gestel.² Kort na vredesluiting het so 'n plaaslike of distrikskommissie op Heidelberg tot stand gekom. Dit het bestaan uit: F.L. Aitchinson (voorsitter), A. Brink, kolonel Fair SAC, J. Pagan en F.D.J. Wepener. Die taak van hierdie kommissie was om aandag aan die plaaslike administrasie van die fonds ten opsigte van die terugkeer van boere na hulle plase en vorige beroepe te verleen.³

Op 21 Junie 1902 het Patrick Duncan van die Tesourie in Pretoria instruksies in verband met hervestiging aan alle plaaslike kommissarisse uitgereik. Op 26 Julie

¹ L.S. Amery, *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902*, VI, p. 38.

² J.D. Kestell en D.E. van Velden, *De vredesonderhandelungen tusschen Boer en Brit in Zuid-Afrika*, p. 136.

³ *The Heidelberg News*, "Local and general", 11.07.1902.

het die “Repatriation Staff” by sy hoofkantoor in Pretoria die uitvoering van hierdie instruksies aan superintendent Allison versend. Om die hervestiging organisatories te vergemaklik, is daar tot die byvoeging van plaaslike depots by die konsentrasiekampe oorgegaan. So ‘n depot sou dien as hoofkwartier vir alle vervoer wat benodig word en ook as die plek waar alle noodsaaklike voorrade soos saad en implemente, asook rantsone voor uitreiking, geberg word. Op Heidelberg het hierdie depot onder die beheer van superintendent Allison geval, maar die werk daaraan verbonde sou deur assistent-superintendent R.G. Culverwell uitgevoer word. ‘n Personeelkorps, bestaande uit beamptes vir vervoer, opsigters vir voorrade, en klerke, sou Culverwell in die uitvoering hiervan bystaan. Slegs die plaaslike kommissie kon die bevel vir die uitreiking van voorrade gee. Dit sou nie op die eerste maand se rantsone betrekking hê nie, aangesien die kampstoor die verskaffing van voorrade aan die terugkerendes sou behartig.⁴

‘n Aantal belangrike instruksies is uitgereik om die hervestiging van die kampinwoners so vlot moontlik te laat verloop. Ten opsigte van burgers wat oor plase beskik het, het die volgende gegeld: Eerstens moes alle burgers wat hulle eie vervoer reël, eers van beddens, gereedskap en ‘n maand se voorrade uit die kampstoor voorsien word voordat hulle kon vertrek. Met hulle vertrek sou elke gesinshoof ‘n kaart ontvang waarop sy naam en die name van sy gesin asook sy blanke afhanklikes (familielede en vriende wie se eggenotes en broers nog nie teruggekeer het nie) verskyn, geteken deur superintendent Allison, met die datum waarop die voorrade uitgereik is. Nadat ‘n maand verstryk het, of gouer indien prakties moontlik, moes die gesinshoof die kaart aan die Distrikskommissie voorlê, waarna hy geregtig sou wees om op hulle bevel

⁴ TAB, FK 959, CO 291/39, volume 5, 1902, instructions to superintendents of Burgher Camps, 26.07.1902, pp. 598-599.

goedere of 'n deel daarvan by die plaaslike depot te trek.⁵ Tweedens sou families wat in die kamp agterbly van voorrade uit die kampstoor voorsien word. Die plaaslike kommissie sou so gou moontlik uitsluitel oor noodsaaklike benodigdhede gee alvorens die families na hul plase kon terugkeer. Hierdie toerusting moes dan so spoedig moontlik deur die plaaslike depot uitgereik word. Derdens moes gesinshoofde aangemoedig word om 'n maand se voorrade te neem en eers alleen na hulle plase te vertrek. Die doel hiermee was om kennis oor die toestande op die plase te bekom en dan na hulle gesinne terug te keer.⁶ Op 18 Julie 1902 het *The Heidelberg News* gerapporteer dat talle van die Heidelbergse kampinwoners eers hulle plase besoek het. Hulle het met droewige verslae oor die verskriklike verwoesting wat hulle huise getref het, teruggekeer. Mismoedig en onseker oor die toekoms en dringend op soek na middele, het hulle nie geweet hoe om die lewe opnuut aan te pak nie. Die koerant beskryf die heersende pessimisme soos volg: "And so they are standing waiting with eyes shut and open mouths 'to see what the King will send them'".⁷ Hierdie opmerking is beslis 'n veralgemening. A.P.J. van Rensburg beskryf die herstel van die Afrikaner: "Sonder die aalmoese van die veroweraar het 'n volk uit sy eie geesteskrag opgestaan. Met die bewussyn van hul eie krag sou die Bittereinders die herrysenis verseker en in hierdie proses ook die renegaat tot selfstandige herstel inspireer."⁸

⁵ *Ibid.*, p. 598; F.M. von N. Hansenversameling, Naboomspruit, rantsoenkaart uitgereik deur Burgher Camps Department aan G.F. Honiball op 02.07.1902 en kwitansies vir die verskaffing van voorrade tot 19.03.1903.

⁶ TAB, FK 959, CO 291/39, volume 5, 1902, instructions to superintendents of Burgher Camps, 26.07.1902, p. 598.

⁷ *The Heidelberg News*, "Local and general", 18.07.1902.

⁸ A.P.J. van Rensburg, "Die ekonomiese herstel van die Afrikaner in die Oranjerivier-Kolonie, 1902-1907", in *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, II, 1967*, p. 334.

Op burgers wat nie plase besit het nie, was die volgende instruksies van toepassing: Eerstens moes diegene wat vooruitsigte van werk op 'n ander se plaas of 'n ander betrekking gehad het, dieselfde behandeling as die plaasbesitters ontvang. Op hierdie wyse sou die plaaslike kommissies slegs aan die uitreiking van noodsaaklike benodighede ten opsigte van elkeen se toekomstige posisie magtiging verleen. Tweedens kon dié burgers wat geen vooruitsigte op werk gehad het nie, tot verdere kennisgewing in die kamp gehou word. Hierdie burgers was onder geen verpligting nie. Indien hulle die kamp wou verlaat, moes hulle 'n maand se rantsoene ontvang.⁹

Aan gesinne wat in 'n konsentrasiekamp gewoon het, is daar ook toegewings gemaak. Eerstens, diegene aan wie nie genoeg beskerming met die herstel van hulle woonhuise verleen kon word nie, moes in die kamp bly in afwagting van verdere rantsoene. Tweedens, vroue en gesinne wat die gesinshoof op kommando gevolg en na oorgawe in Mei 1902 'n blyplek in die kamp gevind of direk plaas toe vertrek het, moes mee gehandel en gerantsoeneer word asof hulle inwoners van die kamp was. Derdens, kampinwoners wat die kamp wou verlaat en met hulle families 'n tuiste op die dorp vind, moes 'n maand se rantsoene ontvang. Met hulle moes gehandel word asof hulle plaas toe vertrek het, maar hulle moes nie van 'n tent voorsien word nie. Hierdie groep sou geen verdere bystand in die vorm van rantsoene ontvang nie. Vierdens, enige burger wat met sy gesin dorp of plaas toe vertrek en graag van sy familieleden of vriende wie se eggenotes en broers nog in krygsgevangenskap verkeer, wou saamneem, kon dit sonder enige besware doen. Aan hierdie mense moes, soos aan sy gesin, ook rantsoene uitgereik word. Vyfdens, burgers wat oorgegee het en na hulle plase wou vertrek terwyl hulle gesinne in die dorp woonagtig was, kon saam met hulle gesinne vir 'n maand gerantsoeneer word asof laasgenoemde

⁹ TAB, FK 959, CO 291/39, volume 5, 1902, instructions to superintendents of Burgher Camps, 26.07.1902, p. 598.

steeds in die kamp woonagtig was.¹⁰ Hierdie reëling het vir die plaasboere gegeld wat met hulle terugkeer van die front af bevind het dat hulle plaashuise totaal verwoes is.

Van die plaasboere wat teruggekeer het, het huise op Heidelberg besit wat reeds 'n geruime tyd deur ander inwoners bewoon was. Aan hierdie mense het hulle kennis gegee om dit so gou moontlik te ontruim. Hierdie optrede was nie die gevolg van haatdraendheid nie, maar bloot omdat die verwoeste plaashuise nie aan hulle gesinne huisvesting kon bied nie. Gevolglik het hulle hul dorpshuise vir die verblyf van hulle gesinne benodig totdat hulle plaashuise herbou is.¹¹

Vandat die hervestiging van die kampbewoners begin is, het groot groepe die konsentrasiekamp op Heidelberg elke maand verlaat en na hulle plase vertrek. Allison rapporteer in die maandverslag van Julie 1902 dat 239 gesinne, bestaande uit 290 mans, 282 vroue en 357 kinders, die kamp verlaat het. Die korrektheid van Allison se syfers word betwyfel, omrede 239 gesinne nie uit ongeveer een kind elk kon bestaan het nie. By verlating het elke gesin, soos wat die instruksies bepaal het, 'n maand se rantsoene en 'n tent ontvang. Alhoewel Allison nie weer hiervan melding maak nie, kan daar aanvaar word dat alle kampverlaters daarna dieselfde rantsoene ontvang het.¹²

Met die ondertekening van die vredesverdrag 31 Mei 1902 was daar 'n totaal van 1 925 inwoners in die kamp op Heidelberg. Die inwonertal van die kamp het op 1 Junie en 1 Julie onderskeidelik op 2 230 en 2 274 te staan gekom. Hierdie styging is te wyte aan 501 nuwelinge wat in dieselfde tydperk 'n heenkome in die kamp gevind het. In Junie het 148 persone uit 'n getal van 2 230 plaas toe

¹⁰ *Ibid.*, pp. 598-599.

¹¹ *The Heidelberg News*, "Out in the cold street", 11.07.1902.

¹² TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, July 1902, p. 2.

vertrek, wat 6,64% van die totale inwonertal verteenwoordig het. Hierdie groep het op plase naby aan die dorp gewoon. Aan die begin van Julie het daar 'n drastiese vermindering van getalle in die kamp plaasgevind. Die hoogste getal van 966 persone uit 'n totaal van 2 274, gelykstaande aan 42,48% van die kampinwoners, het in die loop van die maand vertrek. 'n Studie van die maandelikse statistieke tussen Augustus en November toon dat, benewens die groot getalle wat maandeliks vertrek het, 241 nuwe aankomelinge, hoofsaaklik teruggekeerde krygsgevangenes, huisvesting in die kamp gevind het. Terselfdertyd het die inwonertal teen 'n gemiddeld van 341 siele (41,19%) per maand tot 240 aan die einde van November gedaal. Hierna het geen maandverslae verskyn nie.¹³ Dit is 'n aanduiding dat die kamp aan die einde van November finaal gesluit het.

Die plaasboere in die kamp kon nie meer wag om na hulle plase terug te gaan nie, aangesien die ploeg- en plantseisoen op hande was. Die aantal kampinwoners wat in Augustus 1902 vertrek het, was aansienlik minder as dié in Julie. Vervoer was nie 'n probleem nie, maar Allison het die skaarste aan voorrade, implemente en boumateriaal vir die herstel van hulle wonings as rede voorgehou. Aangesien dit aan die begin van September begin reën het, het Allison verwag dat 'n groot aantal die kamp binnekort sou verlaat. Burgers wat reeds huis toe vertrek het, het saad vir die plant van mielies, ertappels, hawermout en tabak, voorsien deur die plaaslike depot, saamgeneem.¹⁴

Met hulle aankoms op hulle plase het hulle met die werklikhede van die pas afgelope oorlog kennis gemaak. *The Times history* beskryf dit soos volg: "On arrival at the homestead the goods were dumped down, the repatriation wagons

¹³ TAB, DBC 11, 13, 14, monthly statistics and reports on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, June – November 1902.

¹⁴ TAB, DBC 11, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, August 1902, p. 2.

lumbered away for their next job, and the family found themselves alone with the heap of ruins which represented their old home. For the first time the Boers realized the full meaning of the guerilla war, and passed through the depths of despondency when faced with its results.”¹⁵ Armoede sou in die eerste maande na hulle hervestiging op die plase kenmerkend van hulle lewensbestaan wees. Daarby het ‘n heersende droogte die benarde ekonomiese posisie waarin hulle verkeer het nog verder bemoeilik. Die letsels van die oorlog was teen die middel van 1903 nog nie uitgewis nie, omrede die knellende droogte die boere daarvan weerhou het om met die ploeiery van die landerye te begin. Te midde van hierdie probleme het hulle tog daarin geslaag om hulle woonhuise in so ‘n mate te restoureer dat hulle nie meer van die gebruik van tente vir huisvesting afhanklik was nie.¹⁶ Die Afrikaner in 1902 het ten spyte van die greep van “ekonomiese ondergang” waarin hy hom bevind het, geweier om boedel oor te gee. Volgens A.P.J. van Rensburg was sy vasberadenheid om bo sy ellende uit te styg, “by hom allesoorheersend.”¹⁷

In skrilte kontras hiermee staan ‘n groep kampinwoners wat vier maande na die verstryking van die oorlog steeds in die konsentrasiekampe woonagtig was. Oor hierdie groep mense het die meeste ander kampinwoners geen vleiende gedagtes gekoester nie. Bekend as bywoners, het hulle voor die oorlog as nie-grondbesitters op gegoede Boere se plase ‘n bestaan gemaak. Hulle onpatriotiese optrede tydens die oorlog deur die wapen neer te lê, het hulle die argwaan van die meeste kampinwoners op die hals gehaal. Dit is geen wonder

¹⁵ L.S. Amery, *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902*, VI, p. 51.

¹⁶ S.J. Esterhuizen, “Die ekonomiese en maatskaplike toestande van die gewese Republikeinse burgers in die Transvaal-kolonie, 1900-1910”, ongepubliseerde D. Phil.-proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1965, pp. 93, 96.

¹⁷ A.P.J. van Rensburg, “Die ekonomiese herstel van die Afrikaner in die Oranjerivier-Kolonie” in *Argiefjaarboek vir die Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, II, 1967, p. 333.

dat talle plaasboere na vredesluiting "showed a marked reluctance to take back their former quota of *bywoners*".¹⁸

Dit is asof Allison in sy maandverslag van Oktober 1902 nie met die werklikheid tred gehou nie. Hy was onder die indruk dat 'n skaarste aan voorrade die rede was waarom hierdie mense nog nie vertrek het nie. Hy was van mening dat voorrade hulle in staat sou stel om na enige van die plaasboere te vertrek wat hulle met ope arms op sy grond sou verwelkom. Die plaaslike depot het egter wel voldoende voorrade gehad, maar hierdie mense se gebrek aan fondse en sekuriteit het hulle kanse op hervestiging vertraag. Oor hierdie bywoners se hervestiging teen die einde van November het Allison geen illusies gekoester nie. As dit nie spoedig plaasvind nie, sou hulle min of geen kans hê om enige gewasse aan te plant en sodoende selfonderhoudend te word nie.¹⁹

Deur bemiddeling van majoor E.H.M. Leggett is daar pogings aangewend om vir hierdie mense werk te vind. Sommige het werk op die spoorweë gevind, maar die meeste van hierdie hulpbehoewendes het plaaswerk verkies. Leggett het hierdie groep in twee verdeel, naamlik die "deserving class" en die "doubtful class." Laasgenoemde het hy bestempel as "apparently lazy, and satisfied to remain in the Burgher Camp long as they are fed by the Government." 'n Engelstalige koerant, *The Transvaal Leader*, kon geen gunstige kommentaar oor hierdie groep lewer nie en het oor hulle berig: "Life in the concentration camp is one prolonged loaf – an ideal state of existence to a 'bywoner'. To them the concentration camp is a palace of plenty."²⁰

¹⁸ L.S. Amery, *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902*, VI, p. 54.

¹⁹ TAB, DBC 13, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, October 1902, p. 2.

²⁰ Aangehaal in A.M. Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, p. 349. Grundlingh verwys na CT 290/522, Leggett – Duncan, 11.10.1902 en *The Transvaal Leader*, 11.10.1902.

Om hierdie probleem die hoof te bied, het Leggett 'n beroep op die meer gegoede National Scouts gedoen om vir hierdie mense grond te vind. Ook het hy vyf "farmers' associations" gestig, waaronder die Vaal River Farmers' Association, (geleë tussen Heidelberg en Standerton). Om die werk te vergemaklik, is Leggett in Oktober 1902 as die Direkteur van "Burgher Land Settlement" en in November as die Direkteur van die "Transvaal Burgher Camps" aangestel. Met die aanbreek van 1903 het Leggett daarin geslaag om ongeveer 3 000 van hierdie mense te vestig.²¹ Allison noem in sy maandverslag van November 1902 dat talle gesinne op die punt gestaan het om na plase wat deur Land Settlement Board voorsien is, te vertrek.²²

Die verdere geskiedenis van die Burgher Land Settlement was allesbehalwe rooskleurig. As 'n privaat onderneming is dit deur die swak beheer en soms oneerlike optrede van sy lede en werknemers gekenmerk. Hierdie aangeleentheid kan aan die einde van die dag slegs as 'n eksperiment bestempel word. Die waarde van hierdie organisasie lê egter daarin dat "the experiment solved the immediate difficulty of disposing of the *bywoners* who were not wanted by other farmers."²³

Te midde van al die woelinge het die Boerevrou gestaan, wat ontberings moes deurmaak en voortgaan om haar taak as hoof van 'n gesin in die plek van 'n afwesige vader te verrig. Tereg kan die vraag gevra word: Watter plek moet aan die vrou en meer bepaald die vrou op Heidelberg toegeken word? Die posisie

²¹ *Ibid.*, p. 349; L.S. Amery, *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902*, VI, p. 55.

²² TAB, DBC 13, monthly report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, November 1902, p. 2.

²³ L.S. Amery, *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902*, VI, pp. 55-56.

van die Heidelbergse vrou tydens die konsentrasiekamptydperk verskil nie van dié van vroue in ander kampe nie. Dieselfde lot wat vroue in ander kampe getref het, het sy ook verduur. Talle vroue uit Heidelberg het tyd in konsentrasiekampe, onder andere by Howick en Merebank in Natal en by Kroonstad in die Vrystaat deurgebring. Alhoewel die sterftesyfer in die Heidelbergse konsentrasiekamp heelwat laer as dié in ander kampe was, moes die Heidelbergse vrou net soos talle ander vroue die dood van haar geliefdes op die slagveld en haar kinders in die konsentrasiekamp verwerk.

Dit was veral die vroue en kinders wat gely het. Die sterftesyfer wat ds. A.J. Louw van Heidelberg tydens die onthulling van die Vrouemonument in Bloemfontein op 16 Desember 1913 bekend gemaak het, het dit weerspieël. Die statistieke is uit inligting wat kerkrade, die hoofkomitee van Het Volk-party onder leiding van genl. Louis Botha, veldkornette, die Rooikruis en P.A. Goldman as statistikus versamel het, saamgestel. In 45 konsentrasiekampe het die sterftesyfer op 27 800 te staan gekom. Die ontslapenes het bestaan uit 3 288 getroude vroue, 825 meisies bo sestien jaar, 209 seuns bo sestien jaar, 22 057 kinders onder sestien jaar en 1 421 bejaarde mans. Hierteenoor het die sterftesyfer onder die burgers op kommando en in die krygsgevangenekampe op 6 189, wat 17,19% van die totale Boere-sterftesyfer verteenwoordig het, te staan gekom. 3 990 het op die slagveld gesneuwel en aan wonde beswyk, 1 081 is op kommando aan siekte of ongelukke oorlede en daar was 1 118 sterfgevallen in krygsgevangenekampe. Hierby moet ook nog ongeveer 2 000 burgers bygereken word wat van ontberings in die veld omgekom het. Volgens ds. Louw is die totale sterftesyfer aan Boerekant aan die einde van die oorlog op 35 989 vasgestel.²⁴ Heidelberg se bydrae tot die sterftesyfer het 506 getel. Dit het uit 122 manlike burgers op kommando en in krygsgevangenekampe (24,11%)²⁵ en 384 vroue en kinders in die konsentrasiekamp (75, 88%) bestaan. Indien verdere berekeninge

²⁴ E. Neethling, *Mag ons vergeet?*, pp. 245-247.

²⁵ Ian Uys, *Fight to the bitter end*, pp. 198-201.

gemaak word, blyk dit dat die Heidelbergse sterftesyfer slegs 1,41% van die totale landswye Boere-sterftesyfer beloop het. Ten spyte daarvan dat hierdie syfer die indruk skep dat dit met die Heidelbergers tydens die oorlog goed gegaan het, toon die daaglikse sterftes in die konsentrasiekamp dat die vroue die smarte van die oorlog in al sy naaktheid ervaar het.

‘n Groot persentasie Afrikaanssprekendes het vir ‘n geruime tyd na afloop van die Anglo-Boereoorlog intuïtief ‘n negatiewe konnotasie aan die woord “konsentrasiekamp” geheg. Na die oorlog het subjektiewe beoordeling van die komplekse ‘n verwronge beeld van sowel die lewenswyse as die lotgevalle van die inwoners van die Suid-Afrikaanse konsentrasiekampe tot gevolg gehad. Van die kritiek wat gevolg het, was geregverdig. Objektiewe geskiedskrywing het gevolglik nie tot sy reg gekom nie, omdat baie van die Suid-Afrikaanse geskiedskrywers merendeels die negatiewe aspekte van die komplekse uitgelig het en die positiewe agterweë gelaat het.

Nuwe inligting oor die konsentrasiekampe wat deur navorsing aan die lig gebring is, het geskiedskrywers verplig om wanvoorstellings oor die komplekse uit ‘n meer objektiewe oogpunt te beskou en in die regte konteks te plaas. Volgens die Britse kamp- en mediese verslae oor die daaglikse bestaan in die konsentrasiekamp op Heidelberg het die kampinwoners in ‘n betreklike goeie posisie verkeer. Dit was aan verskeie faktore te danke, onder meer genoegsame huisvesting, mediese geriewe, sanitêre dienste, gereelde voedselrantsoene en die kampowerhede se menslikheid. Hierdie inligting het die skrywer dan ook in staat gestel om ‘n onderskeid tussen “goeie” en “swak” konsentrasiekampe te maak en Heidelberg se kamp as ‘n “goeie” kamp te bestempel.

Geskiedskrywing oor die onreg wat in die konsentrasiekampe teenoor die Boerevroue en kinders gepleeg is, was grootliks op die emosionele gerig. Veral J.C. Otto het hom in sy werk, *Die Konsentrasiekampe*, daaraan skuldig gemaak deur die leser op ‘n chauvinistiese wyse tot sy standpunt te probeer oorhaal.

Sulke geskiedskrywing, wat soms met onaanvaarbare vertolkings gepaard gaan, skep by lesers nie slegs wanvoorstellings nie, maar ook twyfel oor die werklike toestande in die konsentrasiekampe.

Die steeds subjektiewe of eensydige beoordeling van hierdie hoogs emosionele onderwerp na 'n honderd jaar het veroorsaak dat talle goeie aspekte van die konsentrasiekampe nog nie aan die lig gebring is nie. Die kampinwoners is wel aan 'n dodelik eentonige roetine met min vooruitsigte op iets opwindend onderwerp, maar daar moenie uit die oog verloor word dat die daaglikse bestaan in die konsentrasiekampe nie net om siekte en dood gewentel het nie. So 'n eensydige beskouing, wat slegs die ellendige bestaan van die kampinwoners beklemtoon, kan veroorsaak dat die slagoffers verkeerdelik tot helde verhef word. Die volgehoue onwilligheid in Afrikanergeledere om die nodige erkenning aan die Britse kampowerhede se goed bedoelde optrede te verleen, laat selfs die vraag ontstaan of konsentrasiekampe se werklike verhaal al ooit op objektiewe wyse vertel is.

Navorsing oor die bestaan van die Heidelbergse konsentrasiekamp het getoon dat goeie samewerking tussen die meeste van die kampinwoners en die kampowerhede dit ten doel gehad het om die algemene welsyn te bevorder. Veral onderwys het aandag geniet. Honderde kampkinders en 'n groot aantal volwassenes het daarby gebaat. Die grondslae vir toekomstige gestruktureerde laer, middelbare en tersiêre onderwys is gelê. Terselfdertyd is die moreel van die kampinwoners verhoog deur die verskaffing van mediese dienste, instel van effektiewe sanitêre maatreëls, bevordering van selfwerkzaamheid en versorging van armes.

Dit blyk verder uit die navorsing oor die konsentrasiekampe dat 'n unieke situasie ontstaan het. Eerstens is dit foutief om die konsentrasiekampe as gevangnisse te tipeer waar geen vryheid van beweging bestaan het nie. So 'n aanname neem nie die volle waarheid in ag nie. Volgens dr. Iain Smith was geen

konsentrasiekamp tot diep in 1901 omhein nie. Omheining van die kampe wat hierna plaasgevind het, het ten doel gehad om eerder die Boerekommando's en Britse soldate uit die kamp te hou as om die kampinwoners se vryheid van beweging aan bande te lê.²⁶ In Heidelberg se geval was daar nie 'n doringdraadheining om die konsentrasiekamp nie. Daar was geen beperking op die beweging van enige kampinwoners nie, met inbegrip van die wapenneerlêers of hensoppers, wat vrywillig saam met hulle gesinne 'n toevlug in die konsentrasiekamp gevind het. Alle kampinwoners kon die dorp twee keer per week besoek en terselfdertyd by familie of vriende kuier. In 1902 het hulle toestemming verkry om op Sondag eredienste in hulle eie gemeentes op die dorp by te woon.

Tweedens, volgens Smith word daar ook gefouteer om sowel die kampadministrasie as die Britse militêre as 'n monolitiese geheel te tipeer.²⁷ Die *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal* beskryf "monolities" as "...'n massiewe, ongedifferensieerde geheel..., wat 'n soliede uniformiteit vertoon sonder verskeidenheid."²⁸ Smith stel dit onomwonde dat daar van so 'n uniformiteit in die stelsel van konsentrasiekampe in Suid-Afrika nie sprake was nie, aangesien 'n deurlopende konflik tussen die kampadministrasie en die militêre die verkryging van voorrade vir die kampe bemoeilik het. Die militêre wat besig was om 'n oorlog te veg, kon nie aan die vergeefse versoeke van die kampadministrasie voldoen om die nodige voorrade te verskaf nie. Volgens Smith moet in gedagte gehou word dat lord Kitchener, lord Roberts se opvolger as opperbevelhebber van die Britse magte in Suid-Afrika, hoegenaamd nie in die afloop van die "skoonmaak van plase" belanggestel het nie. Kitchener was eerder verlig toe die burgerlike administrasie die beheer van die kampe

²⁶ Brief dr. Iain Smith, Universiteit van Warwick, aan skrywer, 01.05.2007.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ F.F. Odendaal (red.), *Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal*, p. 676.

oorgeneem en die toestande gou 'n verbetering getoon het.²⁹ Heidelberg konsentrasiekamp het hierdie verbeteringe ervaar. Teen Januarie 1902 het verbeterde voedselvoorrade en mediese geriewe 'n redelike gelukkige kampgemeenskap tot gevolg gehad.

Derdens bestaan die indruk dat ontoereikende mediese en gesondheidsdienste in die konsentrasiekampe tot buitengewone hoë sterftesyfers aanleiding gegee het. Primitiewe mediese dienste en veral die kampinwoners se gebruik van Boererate het die Britse medici in die kampe egter erg gefrustreer en dit was die Boerevroue se onoordeelkundige gebruik daarvan en hulle wantroue in die Britse medici se geneeswyse wat die sterftesyfer die hoogte laat inskiet het. Die mediese offisiere in die konsentrasiekamp op Heidelberg het alles in hulle vermoë gedoen om hierdie wantroue af te breek. Die liggaamlike welsyn van die kampinwoners is as 'n prioriteit beskou. Goeie hospitaalversorging tydens siektes, beter en meer voedselrantsoene en kindervoeding het spoedig goeie resultate getoon. Dit is dus verstaanbaar dat hierdie konsentrasiekamp se sterftesyfer in die een en twintig maande van sy bestaan relatief laag was.

Vierdens is dit nie algemeen bekend dat sommige burgers in die konsentrasiekampe pro-Brits gesind was nie. Die pro-Britse gesindheid van veral 'n groot aantal Heidelbergse kampinwoners, hendsoppergesinne, het tot meer humanitêre optrede deur die kampowerhede op die dorp gelei. Kampsuperintendent A.A. Allison het sedert die opening van die konsentrasiekamp op die dorp tot met die sluiting daarvan aan die hoof gestaan. Na die oorlog het hy hom op 'n plaas ses kilometer suidoos van Greylingstad gevestig, wat hy na Tegwan's Nest herdoop het. Greylingstad se inwoners het hom tot met sy dood in 1946 gerespekteer.³⁰ Indien hy hom wel tydens die konsentrasiekamptydperk aan onmenslike optrede teenoor die kampinwoners

²⁹ Brief dr. Iain Smith, Universiteit van Warwick, aan skrywer, 01.05.2007.

³⁰ Ian Uys, *Heidelbergers of the Boer War*, p. 237.

skuldig gemaak het, sou sy verblyf in die Heidelbergdistrik alles behalwe aangenaam gewees het. Maar dit was veral sy menslikheid teenoor en goeie verhouding met die kampinwoners wat 'n meer ontspanne bestuurstyl tot gevolg gehad het. Die vertroue wat die kampinwoners in hom gestel het, het veroorsaak dat hulle 'n beter verhouding met die kampowerhede gehad het en daaruit het beter samewerking voortgevloei. Dit was tot hulle voordeel, aangesien hulle hul veel beter onder vreedsame as dwangtoestande vir beter lewensomstandighede kon beywer.

Genoemde faktore verklaar in 'n mate waarom die konsentrasiekamp op Heidelberg as 'n "goeie" kamp gereken kan word. As 'n modelkamp kan dit nie beskou word nie, aangesien 'n model die "volmaakte voorbeeld van iets" veronderstel.³¹ Die ontspanne atmosfeer in hierdie kamp het moontlike konfliktsituasies voorkom of ontlont, wat weer bevorderlik vir die totstandkoming van 'n gelukkige kampgemeenskap kon gewees het.

³¹ F.F. Odendaal (red.), *HAT Verklarende handwoordeboek van die Afrikaanse taal*, p. 671.